

9. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993.
10. Акты ЮЗР. – Т. 8.
11. Акты ЮЗР. – Т. 10.
12. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. – Ч. 2. Рада старшини. – К., 1930.
13. Музиченко П. Історія держави і права України. – К., 2000.
14. Аннерс Э. История европейского права. – М., 1999.
15. Софронова Л.А. Человек и картина мира в эпохе барокко и романтизма // Человек в контексте культуры. Славянский мир. – М., 1995.
16. Акты ЮЗР. – Т. 7.
17. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. – Мюнхен, 1954; Львів, 1994.
18. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 4.
19. Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1858. – Ч. 1.
20. Плохий С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. III. – К., 1994.

Summary

At first in these article we have opportunity to see political loors as participants and contemporaries on The National-Liberation Revolution in the middle of XVII century.

B. B. Гудзь

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 Р. ЯК ЕТАП РЕВОЛЮЦІЇ І ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Питання історії спілки гетьмана з царем не втрачає політичної гостроти не лише у зв'язку з неоднозначно сприйнятою громадськістю і науковцями постановою Кабінету міністрів України про відзначення 350-річчя Переяславської ради вже у роки незалежності. На наш погляд, Переяслав не перестав бути тривожним політичним символом в контексті сучасних українсько-російських відносин. З російської точки зору, спілка Війська Запорозького (України) з Московським царством (Росією) тлумачиться як “воссоединение”, рятівне для України, яка знайшла в особі одновірців військовий захист і перспективу національно-культурного розвою. Однак ця перспектива малювалася в рамках злиття всіх слов'янських рід у російському морі, тому наступні антимосковські дії гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, і навіть І. Брюховецького (після Андрусова) російські історики називають “зрадницькими”. Такі установки засвоює молодь за рекомендованими міністерством освіти Російській Федерації навчальними виданнями для закладів як середньої [1, с.313,317,331], так і вищої освіти [2, с.111-112].

З українського боку Московсько-Переяславським угодам України-Гетьманщини з Московським царством 1654 р. (Березневим статтям) присвячені десятки спеціальних розвідок, у тому числі монографій, в яких спостерігається широке розмаїття думок, оцінок цієї, безперечно, знакової події в історії нашого народу та й загалом країн Центрально-Східної Європи. Мова не йде про українську радянську історіографію, яка навіть у таких фундаментальних академічних виданнях, як восьмитомна “Історія Української РСР”, трактує Переяслав згідно наведеної там формули ЦК КПРС: “Рішення Переяславської ради було завершенням загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією, виявом споконвічних прагнень і сподівань українського народу і знаменувало поворотний етап в його житті” [3, с.10]. Цей “поворотний етап” тут же називалося “закономірним результатом всієї попередньої історії” двох братніх народів. Щоправда, автор параграфу про “возз'єднання” професор В.Й. Борисенко намагався зберегти об'єктивність: Україна, що раніше була безправною колонією Речі Посполитої, у складі Російської держави одержувала автономію” [4, с.71]. Тож М. Брайчевський залишився практично єдиним істориком в УРСР, хто відкрито піддав сумніву партійну догму про “возз'єднання” [5], за що й був підданий остракізму.

Відомо, що ще до 1917 р. в українській історіографії існували протилежні до російських думки щодо Московсько-Переяславських умов, які розвинуті у ХХ ст. істориками в еміграції П. Феденком [6, арк.129-131], В. Прокоповичем [7], І. Крип'якевичем [8, с.111-150], А. Яковлєвим [9], О. Оглоблиним [10; 11; 12] та ін.

Їх лаконічно висловлює В. Прокопович: “Народ дивився на договір 1654 року, як на перехідну комбінацію, яка не мала нічого спільного з “вічністю”. Богдан Хмельницький, укладаючи угоду з шведами, мав на меті зміцнити й забезпечити на майбутнє самостійність України” [7, арк.18].

У роки незалежності України дослідження проблеми позбавлено офіційних ідеологічних пут. До 350-річчя від початку Визвольної війни у 1998 році в республіці проведено представницьку міжнародну конференцію, де розглядалися різні аспекти теми. Питання про політичну програму гетьмана та зміст його угод останнім часом висвітлювалося у низці персональних спеціальних досліджень істориків О. Апанович [13], Ю. Мицика [14; 15], В. Степанкова [16], Л. Мельника [17], Я. Дашкевича [18; 19] і колективних праць [20]. Історики не заперечують прагнення козацького гетьмана до самостійної Української держави, але по-різному визначають час формулювання державницької ідеї як політичної платформи. Як зауважив Ю. Мицик, залишаються певні розбіжності в історіографії щодо оцінок Переяславської ради та Березневих статей 1654 р. і характеристики наслідків цих подій для історії України [15, с.126].

Тому історико-правове та історіографічне дослідження перемовин у Переяславі й у Москві в січні-березні 1654 р. та їх наслідків, не втратило своєї актуальності і потребує подальшого наукового аналізу, починаючи від документів, козацьких літописів і таких класиків вітчизняної історіософії, якими є М. Грушевський і В. Липинський.

1. Прослідкуємо спочатку за їх працями мотиви української та московської сторін, що спонукали до міждержавної спілки. На думку Л. Мельника, найбільш вагомою і науково виваженою працею, присвяченою угоді 1654 р. до цієї пори залишається книга М. Грушевського “Переяславська умова України з Москвою 1654 р.”, що вперше вийшла друком у Києві 1917 р. [17, с.369]. Як зазначив М. Грушевський у іншій праці, наприкінці 1653 р., у зв’язку з польсько-кримським зближенням після Жванецького миру і крахом походу Тимоша у Валахію, перед Хмельницьким постала дилема: “капітуляція перед польським магнатством – або підпорядкування Москві”, а по-суті, відсутність вибору через неприпустимість капітуляції гетьманом і Військом Запорозьким. З іншого боку, цар Олексій Михайлович був “стурбований можливістю польсько-татарського наступу на його володіння, а ще більше – можливістю фактичного перетворення цього наступу в татарсько-козацький”, тому, нарешті, задовольнив прохання гетьмана про патронаж [22, с.610].

Вагомий вклад у розвиток вітчизняної історії, насамперед доленосного періоду революції і національно-визвольної війни українського народу XVII ст. вніс В’ячеслав Липинський. Одне із чільних місць серед його історичних праць належить монографії “Україна на переломі 1657-1659 рр.”, що вийшла у 1920 р. і з тих пір неодноразово перевидавалась. Вслід за В. Антоновичем, М. Грушевським, М. Костомаровим, у цій роботі В. Липинський висловив свій аргументований погляд на причини укладення, зміст та характер Переяславського договору (Березневих статей) 1654 р., його безпосередні та більш віддалені наслідки. Неначе передбачаючи XX століття, Липинський пише, що суспільство звикло дивитися на україно-російську спілку через призму витвореної в Москві “Переяславської легенди”. Переяславська легенда, зазначає вчений, виникла під час руїни козацької державності, а виразні свої ідеологічні форми набрала після розгрому повстання під проводом І. Мазепи і нищення “самостійно-державних намірів української козацької аристократії” [23, с.40]. Суть Переяславської легенди в тому, що по всіх інстанціях офіційно нав’язувалася думка на предмет добровільного “возз’єднання” малоросійського народу з трактованим одновірним, а з кінця XIX ст. – “однаціональним” великоросійським братом.

В. Липинський, піднявшись над міфологічною традицією, доводить, що, як легенда Люблінська (утворення Польсько-Литовської держави), відіграла величезну роль в житті української аристократії часів Речі Посполитої, так само легенда Переяславська ідеологічно і юридично рятувала українську аристократію, яка втратила власну державу від становища верстви завойованої, рабської в чужій Російській державі. Такий неординарний висновок дослідника допомагає зрозуміти істотну пасивність і млявість української еліти у відстоюванні державності України у порівнянні, наприклад, з аристократією польською, яка була в авангарді антиросійських національно-визвольних повстань 1830-го і 1863-го років.

В. Липинський пояснює захоплення Переяславською легендою в самій Україні тим величезним впливом, який мала імперія в колонії, опираючись на гнучку політику “батога і пряника” по відношенню до української еліти і неухильно запроваджуючи ідеологію “самодержавія, православія, народності” для мас. “Будь на місці Москви Туреччина, – саркастично зазначає історик, – історіографи нашого легітимізму з певністю в умовах Хмельницького з султаном юридичних підстав нашого “возсоедіненія” з турками шукали б”

[23, с.40]. І, мабуть, ці пошуки були б продуктивнішими, тому що Туреччина відіграла значно більшу роль, ніж Московія, у зародженні українського національно-визвольного повстання. Дослідник логічно пропонує тим, хто відстоює Переяславську легенду про добровільне “возсоединеніє Русі”, спочатку довести, що Б. Хмельницький підняв повстання проти Речі Посполитої з метою такого “возз’єднання”.

Насправді ж, пише В. Липинський, щоб Московія, “груба й дика”, за поняттями українського суспільства, могла коли-небудь зайняти в Україні місце європейської, блискучої своєю культурою і привабливої своїм “раєм шляхецьким” Польщі – “така смішна на ті часи думка ні одному політикуві українському, ту Польщу ненавидячому, але в школі польській вихованому, не могла прийти навіть в голову...” [23, с.43].

Дійсно, ще 8 червня 1648 р. Богдан Хмельницький у листі до царя Алексея писав, що “хотіли б ми собі самодержця такого в своїй землі, як ваша царська вельможність православний християнський цар”. Але надалі в листі двічі роз’яснюється головна мета такого бажання: “А саме, якщо стане вашій царській величності чутно, що ляхи знову на нас хочуть наступати, у той же час чим швише поспішайся з своєї країни на них наступати, а ми з божою допомогою звідси візьмемо” [24, с.48]. Тож перших союзників у боротьбі проти польської шляхти Хмельницький знайшов не у Москві, а на Півдні, у мусульманському світі. Кримські татари допомогли здобути перші перемоги під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями. Але згодом, зокрема під Зборовим і Берестечком, виявилось, що Кримська орда, зокрема хан Іслам-Гірей, є ненадійним союзником, таким партнером, що не був стратегічно зацікавленим у остаточній перемозі і значному посиленні якоїсь із воюючих сторін.

Тому український гетьман продовжує вести переговори з усіма можливими союзниками – Туреччиною, Московським царством, Волощиною (Валахією), Семигородом (Трансильванією), Швецією, намагаючись всіма засобами втягнути їх у війну з Польщею. Зокрема, задля розриву Вічного миру між Річчю Посполитою і Московським царством, гетьман то обіцяє цареві Сіверщину, литовські міста по Дніпро і польський престол, то погрожує “розорати татарами” царські володіння. Про відсутність пієтету в гетьмана до Московської держави, вказує В. Липинський, свідчить порив Б. Хмельницького у 1651 р. “дати послові царському по пиці” після поради останнього гетьману примиритися з королем. “Попереднього року він за те саме послів московських до гармат прикував, в Чигирині, в своїм дворі, переховував самозванного “царя” Тимошку Анкудінова, котрого мав намір в разі потреби випустити на Москву” [23, с.43].

Ці факти явно суперечать писанням деяких істориків від політики про попередній намір не те що “возз’єднання”, а й навіть військової спілки українців саме з Московією.

Що стосується Росії, то цар Алексей Михайлович довго не наважувався порушити “вічну згоду” з Річчю Посполитою 1634 р. і допомогти православній Україні не тільки матеріально, а й збройною силою. Коли патріарх єрусалимський Паїсій у 1649 р. прохав царя прийняти під свою протекцію Низове Військо Запорозьке, то у відповідь почув побажання примирення козаків з королем. Та й козаки мали достатню рішучість і силу, щоб за зручної нагоди без церемонії спустошували московські землі. Б. Хмельницький не голосливо погрожував царю походом на московські землі у спілці з кримськими та білгородськими татарами, які мали далекосяжні союзницькі наміри з татарами казанськими та астраханськими.

З іншого боку, Москва “дуже затривожилася” станом справ на Україні після поразки козаків, покинутих татарським ханом, під Берестечком у 1651 р. Якби трапилася ще одна подібна катастрофа, то Б. Хмельницький міг би стати заручником польської шляхти, яка давно планувала спрямувати запорозьких козаків і кримських татар проти Московського царства. Між тим козацький вождь діяв у інтересах свого народу і, шукаючи вихід із надзвичайно складного становища і вірогідних спільників у війні, навесні 1651, після чергової московської відмови, добився протекторату над Україною турецького султана Мухамеда IV. На думку М. Грушевського, якби Москва уклала союз із Україною до Берестечка. то це змінило б хід історії всієї Східної Європи.

Проте поразка під Берестечком і Білоцерківський мир, загибель десятків тисяч людей, епідемії і голод підірвали авторитет гетьмана і довіру до його мусульманських союзників, спричиняли посилення міграційних процесів українського населення на спокійніші землі Лівобережжя і прикордонного з Московією Слобідського краю. М. Грушевський у зв’язку з останнім чинником писав: “Справа самостійності України була вбита за ціну її територіального розширення” [22, с.611]. У червні 1653 р. старшинська рада втретє відхилила ідею союзу з Оттоманською Портою (її рішення Б. Хмельницький приховав від султана). Крім того, ще 1650 року патріархи константинопольський і єрусалимський погрозували Б. Хмельницькому анафемою в разі відмови від протекції православного московського царя. Тому, не через кінцеву

мету, а підкоряючись об'єктивним обставинам і волі більшості козацтва, гетьман і прийняв остаточне рішення про злуку з Москвою – одним із перших в українській історіографії приходиться до висновку В. Липинський. “Практична ціль того союзу була така сама, як і ціль союзів попередніх. В боротьбі з Польщею Царь заступив місце Султана, й тільки” [23, с.41].

Висновки М. Грушевського та В. Липинського про відсутність наперед визначених і виключно москвоцентричних намірів гетьмана підтверджується сучасними дослідженнями. Російський історик Л. Заборовський довів, що вже в середині лютого 1654 р., тобто щойно після Переяславської ради, цар доручив своїм послам до хана Іслам-Гірея прозондувати питання щодо розподілу України між Московією і Кримським ханством! [25, с.41-42]. Я. Дашкевич наводить факт із донесень венеційського та австрійського резидентів, що, знаючи про царські наміри, Б. Хмельницький зробив контрвипад: 21 квітня до Стамбула прибуло українське посольство із завданням нейтралізувати Кримське ханство через відновлення турецької протекції [19, с.9].

Грамотою царя Алексея I гетьману від 22 червня 1653 р., нарешті, заявлено намір прийняти Україну “під нашу царської величності високу руку, тим то й не будете ворогом хреста Христового для притчі і хули” [26, с.323]. 31 грудня Московське царство оголосило війну Речі Посполитій. Рубікон було перейдено. 8 січня 1654 р. старшинською радою у Переяславі у присутності царських послів прийнято рішення про перехід у підданство царя.

В. Липинський виявився одним з перших дослідників, хто звернув увагу на те, що гетьман вважав себе правителем держави і тому добивався особистої присяги царю без Війська Запорозького і населення, тобто персональної унії. Відповідно вимагалася і присяга гетьману іншого суверена. Але цар московський, на відміну від короля польського, присягати не захотів і його послі заявили, що “тільки піддані присягають своєму государю”. Після такої заяви гетьман із старшинами навіть покинули церкву, де мала складатися присяга, але після запевнення послів, що підпис угоди царем буде рівнозначним його присязі, повернулися.

Якщо ідея царського протекторату, скріплена взаємною присягою обох володарів в тодішніх обставинах відвертих ворогів в Україні не мала, то присяга безпосередньо цареві “зустрічала скрізь завзятий опір”. Рішуче відмовилися присягати полковники Іван Богун, Григорій Гуляницький, Іван Сірко. Майже вся старшина козацька була, – вказує Липинський, – “при своїй ненависті до Польщі і антипатії до Москви, настроєна прихильно до Туреччини”. Від тіснішого зближення з мусульманами, козаків стримувала, очевидно, різниця у віросповіданні.

Разом з тим митрополит київський Сильвестр Косів разом з архимандритом Києво-Печерської лаври та рештою духовенства “заявили, що волять померти, чим присягнути цареві”. Полки Уманський і Брацлавський “цареві присяги не зложили”, а в полках Кропивнянському та Полтавському козаки урядників московських “киями побили”. Київ “силою, під мечовим каранням до присяги був приведений” [23, с.44]. Тобто, годі й казати про те, що Переяславська рада “була здійсненням споконвічних прагнень українського народу”. У березні цього ж року складені козаками 23 “Прохальні статті” були зведені в 11 і затверджені царем. Так було закладено правові підвалини україно-московської спілки. Як засвідчував російський історик В. Ключевський, Москва “протягом 6 років приглядалася з нерухомою цікавістю, як справа Хмельницького, похована татарами під Зборовим і Берестечком хилилася до занепаду... і нарешті, коли Україна знищилася до решти, її прийняли “під свою високу руку” [27, с.150].

2. Відтак, зупинимось на характеристиці Переяславських, (Березневих) статей. За роз'ясненням В. Степанкова, так звані Березневі статті– це усталена в історіографії назва комплексу документів, якими було юридично оформлено українсько-російський договір 1654 р. Вони називалися ще “Переяславським договором”, “Договором Богдана Хмельницького” тощо. Оригінали документів договору не збереглися. Відомі тільки їхні копії та чернетки. “Статті” складаються з кількох документів: ухвалених російським царем Олексієм Михайловичем “Статей Богдана Хмельницького” від 2 квітня (23 березня), “Жалуваної грамоти” царя гетьманові й Війську Запорозькому від 6 квітня (27 березня) й “Жалуваної грамоти” шляхті від 6 квітня (27 березня). Українська сторона подала свої умови у формі прохань-чолобитних до царя. Акти царського уряду мали форму “пожалувань” з боку царя [16]. В літературі є різні точки зору на правову кваліфікацію договірних відносин двох держав, що впливали із Березневих статей. Найпоширенішими є такі думки:

- договір 1654 р. є персональною унією, коли дві незалежні держави визнають зверхність одного монарха;
- договір встановлював васальну залежність України від Московського царства у формі протекторату;
- Гетьманщина прилучилася (як автономія) до Росії;

– договір оформлював військову коаліцію двох сторін проти Польщі.

Що стосуються терміну “возз’єднання”, вперше вжитого П. Кулішем чи М. Максимовичем, то він, як показали сучасні історики права, із змістової та правової точки зору для визначення відносин протекції неприпустимий [28, с.175-176; 29, с.230].

Оригінальну позицію з питання кваліфікації наведених вище документів зайняв сучасний історик Я. Дашкевич, який критикує “стереотипи” козацьких літописців, М. Костомарова і їх послідовників про наявність україно-московського договору 1654 р.: “Треба сказати відверто, Україна (вживаючи тогочасну західноєвропейську номенклатуру) не була державою де-юре і тому не могла бути суб’єктом міжнародного права. Договору просто не могло бути. Не лише з Росією, але й з Польщею... Статті – це було зведення привілеїв, жалувань, які погодився дати цар Олексій” [18, с.9]. Відповідно категоричний дослідник і у трактуванні характеру відносин між Військом Запорозьким і Московським царством, що впливали з Березневих статей: “Щоб закінчити дискусію про договір, підкреслюю, що для договору мусять бути – за підписами, за печатками, за присягами – дві сторони, а жалувану грамоту надає одна сторона. Саме так і було. Тому є підстави той спектакль, який відбувався в Переяславі, назвати Переяславським підданством і Переяславською інкорпорацією” [19, с.9]. З цього приводу маємо зазначити слушність міркувань історика щодо відсутності у церемонії укладання “Березневих статей” деяких формальних ознак повноцінних двосторонніх угод (заприсяження царської сторони). Це надавало договору нерівноправного характеру. Але, на наш погляд, помилково вважати, що Україна “не могла бути суб’єктом міжнародного права” навіть після Зборівської угоди, затвердженої сеймом. Адже тоді виходить, що посольство Речі Посполитої (Киселя) було до власних воеводств і що турецький султан та московський цар уклали угоди з частиною Речі Посполитої. Таке формальне трактування юридичного статусу Гетьманщини Я. Дашкевичем виглядає невідповідним фактам. Сумнівне також твердження про “Переяславську інкорпорацію”. Адже, цьому визначенню відповідають “Жалувані грамоти”, проте не зміст підписаних царем 11 статей. Сам історик визнає тимчасовий характер і “подвійне трактування статей: з московського боку – інкорпорація для повернення до давньої Руської імперії, яку відтворювали з українського боку ситуаційність військового партнерства, яке незабаром порушили і московська, і українська сторони” [19, с.9]. Запитується, яка ж тоді це “інкорпорація”, яку планувалося порушити?

За відповіддю на ці питання повернемося до розмірковувань класиків вітчизняної історичної думки.

М. Грушевський в своїй праці “Переяславська умова України з Москвою 1654 р.” стверджує: “Коли говориться тепер про Переяславську умову або договір Богдана Хмельницького з Москвою, уявляється зараз трактат, такий, до якого ми привикли в теперішніх обставинах міжнародного чи державного життя – конвенцію, яка нормує становище двох самостійних незалежних держав, що входять в умову – між Україною, що піддається під зверхність московського царя, і царем, як зверхником, щодо гарантованих їй прав і вільностей” [30, с.3]. Але у XVII ст., продовжує вчений, “Козаччина привикла більш цінити реальний факт, ніж букву привілею”. У своїх відносинах з польським урядом козаки посилалися на вільності і права, надані їм королями, але які не були закріплені сеймовими постановами чи королівськими привілеями, а були витвором практики, козацької займанщини. З іншого боку, на думку Грушевського, “московське правительство, відповідно до прийнятих в московських кругах традицій, в зносинах з новими підданцями царя передусім силкувалося, як можливо, піднести його престиж – прищепити їм те, на чім стояв московський лад: поняття, що цар стоїть понад правом, що кожний акт, його се ласка, пожалування, що в зносинах його з людьми, які піддаються йому, не може бути відносин рівного з рівним” [30, с.3]. Історик підкреслює, що такий самодержавний підхід не вкладався в українську свідомість, “виховану в порядках західноєвропейських, конституційних”, що й проявилось вперше під час відмови москалів складати присягу в переяславській церкві. Гетьман і старшина, щоб спонукати, зрештою, Московію на війну проти Польщі, пішла на компроміс. Вона умовила Військо задовольнитися тією усною заявою, яку виголосили московські послы царським іменем, відклавши на зручніший час уточнення відносин з Москвою.

Водночас, згідно з “статейним списком” гетьман і старшина вимагали від посла Бутурліна присягти іменем царя в наступному:

- що цар Війська (Гетьманщини) польському королеві не видасть;
- що цар вольностей (самостійного устрою козацького) не порушить;
- що станові і маєткові права будуть підтверджені (спеціальними царськими грамотами).

Бутурлін дав згоду і зазначив, що гетьман і Військо повинні вірити цьому, “тому що царське слово змінне не буває”. Грушевський вважає, що, ймовірно, у даному випадку “формальної присяги з московської сторони не було”. Московські послы лише запевнили Військо Запорозьке,

що цар залишить недоторканими всі “права і устава, привілеї і всякі свободи” Гетьманщини. Але все ж це була легімітизація. “Се те, – пише Грушевський, – в чім лежить вага і зміст Переяславської умови – на таким розумінню її, безсумнівно, стояла українська сторона, і московська також. Під тими загальними виразами про царську милість і захованне свобод розумілося признание і забезпечення того свобідного укладу, в котрім український нарід, правно увільнений від своєї залежності від короля “преступлением присяги его” (через недодержання королем даної ним присяги), перебував в хвилі свого прилучення до Москви” [30, с.9].

На думку М. Грушевського, принципове значення в комплексі домовленостей сторін мала “Жалувана грамота” царя Запорозькому Війську. Вона концентрувала найголовніше із затверджених статей, “і властиво мала служити конституційною хартією України”. Але на практиці, продовжує М. Грушевський, роль цієї хартії перейшла до “Статей” у їх пізнішій редакції, яка фігурувала вже у Переяславських перемовинах Юрія 1659 р. При цьому “Україна зісталася при певних державних правах і після свого об’єднання з Москвою, й її автономія мала характер конституційний, основувалася на договорі... Москва признала, що устрій України основується і вона правиться на своїм власнім, договором з Москвою забезпечені права, яке в актах означається терміном “прав і вільностей”, які бували при в(еликих) кн(язях) руських і королях польських; і котрі царським правительством можуть примножатись, а не вкорочуватись” [30, с.26].

М. Грушевський наголошує, що відповідно до козацьких уявлень, у 7-й, 8-й і 10-й Переяславських статтях вказано, що царські війська мають іти на Польщу, під Смоленськ і, крім того, має бути дана Україні проти Польщі постійна військова допомога, а за потреби – поміч проти татар. За це цар мав право збирати в свою казну податки в узгоджених розмірах, частина яких мала покривати витрати на козацьке військо і утримання запорозької залози у фортеці Кодак. У своєму листі до Алексея І гетьман Б. Хмельницький нарікає, що султан турецький, “хоч і бусурмен”, погоджувався на протекцію над Україною без будь-якої данини [31, с.215-217]. Таким чином, як бачимо, думка М. Грушевського щодо Переяславських статей розходиться із аргументами Я. Дашкевича і, якщо й виглядає занадто оптимістично (аж до твердження про федерацію), то підкріплюється не стільки юридичними канонами, як у Дашкевича, а історичними реаліями.

У свою чергу, В. Липинський вказує, що крім ґрунтовно визначеної в угоді військової допомоги, 5-ю статтею забезпечено повне право Війська Запорозького зноситися з чужоземними державами, сповіщаючи свого протектора тільки про те, що “имью быть противно Царского Величества”. Крім того, він нагадує, що у Березневих статтях підтверджуються маєтні права київського митрополита і духовенства, а окремою грамотою – такі ж маєтні права української шляхти. Тобто козацько-московська угода не порушувала прав і привілеїв української еліти, так само як селянських, міщанських та козацьких свобод.

З дослідження В. Липинського випливає, що форми унії України з володарями Польщі, Туреччини, Московії не протирічили одна одній і, за юридичної недосконалості документів, все залежало від імплементації договору і його трактування у конкретних взаємовідносинах сторін. Все ж вчений дотримується особливої думки, що Переяславсько-Московська угода розглядалася сторонами насамперед як військовий альянс проти Польщі і Кримського ханства, закріплений політичною формою протекторату. У будь-якому разі державник-Липинський ближчий у трактуванні суті Березневих статей до народника-Грушевського, ніж до їх опонентів.

З іншого боку, один із перших дослідників цього питання В. Антонович, що трактує Березневі статті як “третю федеративну комбінацію” [32, с.23], характеризує спілку 1654 р., як на нас, занадто широко щодо прав України.

3. Відповідно різняться оцінки і наслідки Переяславської угоди двох держав. В. Липинський вважає їх на першій порі такими, як і бажав гетьман.

По-перше, творець незалежної від Польщі держави таким чином знаходив найбільш сприйнятну для асимільованої та інтегрованої в польське суспільство лояльної до короля частини української еліти, а також відповідну тогочасним праводержавним поняттям легітимну форму.

По-друге, офіційне підписання такого документу означало визнання української суверенності відносно Речі Посполитої і автоматично робило Гетьманщину суб’єктом міжнародного права. “Ця абсолютна й легальна емансипація, як в поняттю самих українців, так і в поняттю сусідніх володарів творила всю праводержавну суть Переяславської умови” [30, с.43] і тим вона відрізнялася від договорів з Туреччиною.

В. Антонович вважає, що, на відміну від козаків, які поставилися до формулювання деяких статей угоди недбало, двозначність, недоговорювання, загальний характер цих 11 статей, сформульованих думним дяком А. Івановим на основі 23-х козацьких, були в стилі московської дипломатичної школи і згодом ці плоди “канцелярського крючкотворства” використовувалися

царським урядом у власних інтересах [32, с.141]. Недарма в Березневих статтях не було визначено, ні правового статусу Гетьманату (Лівобережної України), ні форму підлеглості Запорізької Січі. У будь-якому разі, за виразом дослідниці козацтва О. Апанович договір сам по собі не був “ні трагедією, ні ганьбою” [13].

Подальші політичні цілі обох суб’єктів державного права, тонко помічає В. Липинський, були абсолютно різні і в далекосяжній перспективі взаємно неясні. Різниця у стратегічних політичних цілях України і Московії виявляється вже у всіх переговорах і невдовзі реалізується у практичних діях сторін. Ця розбіжність стала наслідком початкового різного підходу до україно-московської спілки царя і гетьмана.

Аналізуючи характер вказаних протиріч, В. Липинський відзначає, що з чотирьох володарів: турецького, кримського, московського, польського, “гетьман вибрав царя московського, бо думав, що з-поміж цих чотирьох він, як “цар одновірний”, буде тим, котрий всі “свободи наші” забезпечить і хотів, щоб цей новий протектор “державою” наділив його – гетьмана, фактично “самодержавця руського”, – більшою, чим була вона на Україні не тільки за королів польських, а й за своїх князів руських” [23, с.41-42]. Гетьман вважав, що ставши протектором України, цар повинен надати їй військову допомогу проти Польщі і за цю поміч мав діставати від України певну щорічну грошову данину, таку саму, яку діставав її за свій протекторат султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині. Монарх мав забезпечити захист новосформованому автономному суспільству і легітимність гетьмана як повноправного суб’єкта тогочасного міжнародного права. Тобто, як аргументовано зазначає сучасний історик козацтва Ю. Мицик, військово-політичний союз з Московською державою був не метою, а засобом для досягнення українським народом незалежної держави [15, с.126]. З іншого боку історики наголошують, що цар планував, “щоб гетьман запорожський своє фактичне самодержавство на Україні йому – цареві московському – передав” (В. Липинський). Вони одностайні в припущенні, що московські політики хотіли бачити в Березневих статтях акт добровільного піддання частини польської держави з православним населенням під їх державну зверхність і розцінювали військову коаліцію з козаками як їх бажання добровільно допомогти Москві у завоюванні інших польських земель.

Присяга українців, хай і лише близько 122 тисяч із близько 5 млн. населення Гетьманщини, в тому числі, крім гетьмана, 12 із 17 полковників, на думку В. Липинського, була першою дипломатичною перемогою царя, яка мала подальші негативні наслідки для України.

Іншою помилкою гетьмана, що позначилася на стосунках Московського царства і Гетьманщини було запрошення гетьманом восени 1653 до Києва та інших українських міст царських воевод з військами. Більше того – гетьман пропонує царю і право збору московитами податків, з тих населених пунктів, які раніше платили полякам. Хмельницький сподівався збирати податки через своїх урядовців і одноразово виплачувати царю певну суму в рік. Звичайно, даючи цареві широкі обіцянки, гетьман “очевидно не думав про якісь тривкі зв’язки з Москвою, а хотів лише досягнути моментальну ціль – втягнути Москву у війну з Польщею”. За життя гетьмана, підкреслює В. Липинський “не було на Україні ані одного воеводи московського там, де б сам Хмельницький того не забажав; за його життя цар не дістав ні одного гроша дані з України...” [23, с.42]. Але згодом Москва, граючи на різних проявах соціально-станових протиріч в Україні, використала обіцянки козацького вождя повною мірою.

Вже у 1653 р. “ухопивши Хмельницького за слово” цар послав на Україну не лише посольство, а кількатисячне військо для будівництва укріплень і постійної залоги в Києві. Так був закладений початок військової присутності і політичного панування сусідньої держави на Гетьманщині. Коли ж у березні 1654 р. козацькі послы в Москві узгоджували подальший спосіб співжиття двох держав, який мав бути зафіксований у статтях, то як виявилось, московський уряд міцно тримається заяв, необережно зроблених Хмельницьким, і нічого не хоче уступити.

На думку М. Грушевського, цар з часів Земського собору мав розв’язані руки і не вдовольнявся тою долею, яку йому призначили козаки – протектора і сюзерена вільної України, який би помагав їй своїм військом, користувався її допомогою і, не втручаючись у внутрішні українські справи, брав би з неї якусь річну данину. Ні, – твердить Грушевський, – цар хотів правити на Україні, а ті землі, які спільними силами здобували українські і московські війська, він хотів забирати під свою владу, а не лишати під гетьманським рейментом. Тому ті відносини, в яких Україна знаходилася після Березневих статей він вважає “найближчими до васальства, як се приймають понайбільше й сучасні дослідники (Коркунов, Сокольський, Мякотін, Покровський, Слабченко й ін.)” [33, с.83]. Грушевський вказує на присягу як на лише одну і не визначальну ознаку, якою відносини сюзеренітету-васалітету між Московією і Україною відрізнялися, наприклад, від відносин Туреччини з Болгарією за Берлінським трактатом 1878 р.: “Важко уставити конкретні, реальні відносини, а вони не лишають сумніву в тім, що сполучення України з Московією було сполученням держав, з задерженням за Україною державного права і після сполучення” [30, с.30].

А аналіз “реальних відносин” договірних сторін показує, що кожна з них діяла на свій розсуд. Як тільки внаслідок Переяславської угоди вибухнула польсько-московська війна і у травні 1654 р. у Білорусь увійшло військо під проводом самого царя, то москвини не зважали на існуюче підпорядкування деяких із цих територій українській владі. Як показують історики, перше гостре непорозуміння між ніжинським полковником Іваном Золотаренком, посланим гетьманом у Білорусь і московськими боярами виникло з приводу надання присяги царю делегації міщан Могильова у Чигирині через посередництво гетьмана. Водночас І. Золотаренко, отримавши наказом Б. Хмельницького титул гетьмана Сіверського, за згодою місцевого населення організував самоврядування між Могильовим і Гомелем по-козацьки. Родичі Богдана Хмельницького І. Нечай та Д. Виговський також стали полковниками білоруських земель. Всупереч 6 статті Переяславської угоди, гетьман продовжував свою традиційну політику визволення всіх руських земель, здавна підпорядкованих духовній владі київського митрополита, від “лядської неволі”.

Тоді Москва застосувала свій перевірений метод підкупу. Частина білоруської верхівки отримала від царя маєтності та титули. Могилів, що тяжів до України, відтак підпорядкувався Москві. Інша частина білоруської шляхти, налякана московськими депортаціями, навіть повернулася в підданство Речі Посполитої.

З цих подій, а також із поведінки союзників у Києві гетьман остаточно переконався: “що московську владу царську з українським присудом козацьким погодити не можна й що дикий терор та абсолютно відмінна культура його нових московських союзників викличуть у східних козацьких українських землях і серед вихованої в формах західноєвропейської цивілізації старшини козацької полонофільську реакцію” [23, с.46]. Така реакція наростала із поширенням серед населення Гетьманщини королівських універсалів з демагогічними обіцянками не тільки вольностей козацьких, а й вічного увільнення від робіт і військових повинностей для міщан та селян.

Тому гетьман радикально змінює своє ставлення Москви. Він карає тих хитрих малоросів, хто вступає у зносини з царським урядом без його згоди. Він протестує також проти розширення повноважень царської адміністрації в Гетьманщині. Водночас для незалежності себе в закордонній політиці Б. Хмельницький прагне до відновлення свого союзу із турецьким султаном.

Незгоди між Чигирином і Москвою відкрито проявилися у їх спільній кампанії проти Речі Посполитої 1655 р. Цю кампанію – пише В. Липинський, – гетьман проводить “у тіснім порозумінню” із новим українським союзником – королем Швеції Карлом Густавом, який влітку 1655 р. зайняв частину території Польщі. Відтоді Б. Хмельницький діє ще сміливіше, “наміри Москви скрізь де тільки можна паралізуючи” [23, с.47].

Гетьмана не влаштовує нерівноправна спілка із Москвою і він шукає підстав для її розриву. Так, під Гусятином гетьман наказав козакам шаблями розігнати штурмуючі місто царські війська, оскільки в ньому багато православних. Під час облоги Львова полковник І. Виговський за домовленістю з Б. Хмельницьким застерігає городян, щоб вони не йшли ні на які переговори з москвитами. Під Любліню знову вибухає гострий конфлікт між командуючим московськими військами Потьомкіним, що намагався скрізь приводити населення до присяги царю і полковником Д. Виговським, котрий заважав таким діям. Нарешті, спільний похід формальних союзників закінчився тим, що гетьман таємно від царя уклав угоду з кримськими татарами, за якою залишив московську армію в Україні напризволяще. Внаслідок цієї угоди воєвода В. Бутурлін опинився в оточенні і був змушений заплатити татарам за звільнення величезний викуп. Щоправда, сучасні історики, на відміну від В. Липинського, розцінюють угоду між українцями і татарами як зобов’язання останніх не допомагати Польщі і не воювати з Росією та Україною, тобто як домовленість “про взаємний дружній нейтралітет” [34, с.146].

Тоді ж гетьман намагається укласти стратегічно нову коаліцію проти Польщі і Московії із Швецією, Семигородом, Бранденбургом і підписує відповідну угоду влітку 1656 р. в угорському місті Раднот. Хмельницький запланував із новими союзниками спільну військову кампанію проти Польщі з метою її розділу і повернення етнічних українських земель. Але і ця спілка успіху не принесла. Недосвідчені в дипломатії козацькі полки А. Ждановича та І. Богуна, відправлені на допомогу князю Д. Ракочі II у війні Трансильванії з турками, через помилки князя збунтувалися і відкликані на Гетьманщину.

Москва відповідала жорстко і непримиримо, виходячи виключно із власних далекосяжних планів. Останнім поштовхом до розпаду україно-московської спілки стало Віленське перемир’я між Москвою і Варшавою, укладене за посередництва Австрії у вересні 1656 р. Делегація України на чолі із сотником Р. Гапоненком на ці переговори не була допущена. Я. Дашкевич вважає низький ранг козацького посольства навмисною провокацією гетьмана, але визнає зраду Москви, яка визнала у Вільно урізані межі України за Білоцерківським договором [19, с.9]. Крім

того, католицьким ксьондзам, вигнаним українцями і білорусами, відтак дозволялося повернутися під захист російських військ.

З цього часу українсько-російські стосунки по суті розірвані. Поляки і москвини воюють проти шведів, а українці і шведи – проти поляків. Навесні 1657 р. у виснаженій довгорічною війною Гетьманщині, також на Слобожанщині, у січових паланках загострилися внутрішні соціальні протиріччя. Наростали суперечності між радикальними, поміркованими і національно-патріотичними колами козацької еліти. Негаразди у зовнішній і внутрішній політиці прискорили смерть Б. Хмельницького, що сталася 27 липня (6 серпня 1657 р.). Наступні події в історії України, як їх трактував Вячеслав Липинський, дійсно стали переломними.

Таким чином, етнічний поляк В. Липинський, поряд із нащадком донських козаків М. Костомаровим, українцем М. Грушевським та іншими представниками “державницької” та “народницької” шкіл, абстрагуючись від національних ухилів, дійшли до багато в чому схожих наукових висновків щодо намірів сторін україно-московської угоди 1654 р., її політичної і правової суті та наслідків.

Цими аргументованими висновками спростовуються твердження більшості істориків Росії та “радянської школи” і полягають передусім у наступному:

- спілка України (Війська Запорозького) з Московським царством не була метою визвольної війни українського народу і не планувалася на початку війни, а закладалася з наміром легітимізації держави і влади гетьмана;
- україно-російська коаліція не була першою і унікальною для українців, але лише вимушеним і тимчасовим варіантом таких союзів під час війни;
- присяга на Переяславській раді не була репрезентативним актом всенародного виявлення, не означала “вічного підданства”, а служила лише необов’язковим ритуальним дійством, прийнятим у ті часи при встановленні відносин протекторату чи персональної унії;
- Переяславсько-Московський договір двох держав, попри всю його неоднозначність з правової точки зору, сам по собі був вигідним для обох сторін і зберігав, щонайменше фактичну автономію Української козацької республіки та прерогативи гетьманської влади;
- наслідки союзу з Московським царством виявилися переважно негативними для України, насамперед через послідовну імперську політику царського уряду, чвари політичної еліти, особливо після смерті Б. Хмельницького, об’єктивно важке соціально-економічне становище виснаженої багаторічною війною Гетьманщини. Вплинули на долю молоді козацької держави і несприятливі для неї міжнародні обставини.

Вітчизняні історики, відкидаючи російські писання про “возз’єднання”, разом з тим порізно визначають ступінь залежності України від Московського царства, визначений Березневими статтями та Жалуваними грамотами та їх наслідки.

Так, представники “народницької школи” В. Антонович, М. Грушевський, і навіть “федераліст” М. Драгоманов (праця “Пропащий час”), вважали, що союз Хмельницького з царем з точки зору його наслідків в наступні часи був фатальною помилкою гетьмана. Як показали трагічні події нищення Гетьманщини та Запорозької Січі у XVIII ст. та подальше російське імперське гноблення, такі оцінки мають певний сенс.

Однак, історики-представники “державницької школи”, як, наприклад, В. Липинський вважали, що в реалізації політики Хмельницького, спрямованої (починаючи з кінця 1653 р.) на відхід від ідеї козацького автономізму в рамках Речі Посполитої до будівництва самостійної держави Переяславський акт був важливим позитивним етапом, оскільки був укладений гетьманом з однією метою – визволення Гетьманщини від Польщі. Тож, на їх думку, попри всі політичні помилки і хитання наступників великого гетьмана, будівництво Хмельницьким козацької держави – Гетьманщини стало переломною епохою в історичному житті українського народу, яка більш, ніж на століття продовжила латентну форму існування української державності. Це твердження також виглядає резонним, особливо коли врахувати, що після Жванця у гетьмана не стало іншої альтернативи, крім московської. Інша справа, що така альтернатива з’явилася після Переяслава, але реалізувати її виявилось нікому...

Джерела та література

1. Пашков Б.Г. Русь – Россия – Российская империя. Хроника правлений и событий 862-1917 гг. – 2-е изд. – М., 1997.
2. Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. История России с древнейших времен до наших дней. Учебник. – Изд. второе, перераб. и дополн.. – М., 2001.
3. Тези про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654-1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1954.
4. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 2.
5. Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції). – Україна. – 1991. – № 16-17.
6. Феденко П.В. До характеристики революції Б. Хмельницького // ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 407.

7. Прокопович В. Вічне підданство // ЦДАВО України. – Ф. 4372. – Оп. 1. – Спр. 43.
8. Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького. Розділи VII-IX // Записки НТШ. – Том СЛІ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1931.
9. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – Варшава, 1934.
10. Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 р. – Нью-Йорк, 1954.
11. Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. – Нью-Йорк, 1957.
12. Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода // Український історик. – 1965. – Ч. 1-4.
13. Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К., 1994.
14. Мицик Ю. Полин-корінь (Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року?) // Старожитності. – 1991. – № 1.
15. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648-1658 років: стан і проблеми дослідження // Україна крізь віки. – К., 2000.
16. Степанков В.С. Березневі статті 1654.
17. http://www.history.org.ua/EHU/?verbvar=Bereznevi_statti_1654.
18. Мельник Леонід. Переяславсько-Московський договір 1654 р. в оцінках М. Грушевського // Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора М.П. Ковальського. – Острогоз – Нью-Йорк, 1999.
19. Дашкевич Ярослав. Переяслав-1654: Три важких питання // Шлях перемоги. – 2004. – № 12.
20. Дашкевич Ярослав. Переяслав-1654: Три важких питання // Шлях перемоги. – 2004. – № 13.
21. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995.
22. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. – К., 1995.
23. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 9. – Ч. II.
24. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Вячеслав Липинський та його доба. Науковий збірник. Відп. ред. Ю. Терещенко. – Київ-Житомир, 2008.
25. Лист гетьмана Богдана Хмельницького до московського царя Алексея // Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961.
26. Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – М., 1981.
27. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1953. – Т. 3.
28. Ключевский В. – Сочинения в девяти томах. – Т. 3. – М., 1989.
29. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995.
30. Історія держави і права України. Академічний курс. У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація та А.Й. Рогожина. – Т. 1.
31. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 р. – К., 1917.
32. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 8. – Ч. 3.
33. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
34. Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Український історичний журнал. – 1991. – № 2.
35. Семененко В., Радченко Л. Історія України. – Харків, 2000.

Summary

The article is given sacred to the analysis and clarification of description in Ukrainian historiography of the March articles, positions of state sides which co-ordinated them, and value this documents, for Ukraine. The looks of the brightest representatives of the so-called "populist" and "state" schools of domestic historiography of Michael Grushevskogo and Vyacheslava Lipinskogo and interpretation of events undertake to attention foremost in 1654 by modern historians.

О. В. Кривошея

ТРАНСФОРМАЦІЇ МАЄТКОВИХ ГОСПОДАРСТВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДУХОВНИХ ТЕСТАМЕНТІВ)

Економічний стан козацької старшини визначався їх маєтковим господарством. Брак історичних джерел господарсько-фінансового характеру про розвиток цих маєтків вимагає їх дослідження через інші приватно-правові документи [1, с.357; 2, с.544-545]. Одним із таких джерел є духовні тестаменти чи заповіти. В них зафіксовані основні економічні, духовні, соціальні та політичні здобутки конкретної особистості як результат її життєвої діяльності.

Поділ маєтків був суспільною трансформацією, яка характеризує дроблення як соціально-економічного характеру, так і зміни в біосоціальному і духовному світі старшин і їх нащадків.

Одним із завдань, які виконували тестаменти, було переважно, попередження суперечок між спадкоємцями. Як виключення маєтковий комплекс зберігав свою цілісність.

Прикладів такого цілісного збереження маєткового комплексу маємо достатньо і трансформації тут відбувається. Швидше це консервує економічну ситуацію і лише після смерті